

ФРУСТРАЦІЙНА ТЕОРІЯ АГРЕСІЇ

Розглянуті історичні витоки та основні постулати фрустраційної теорії агресивності. Проаналізовано ідейно-концептуальний доробок науковців Д. Долларда, Л. Берковіца, С. Розенцвейга, А. Басса, Т. Шібутані. Доведено, що вивчення наукових постулатів й ідей авторів фрустраційної теорії агресивності дозволяє глибше зрозуміти наслідки особистісного й суспільного розчарування в час кризових комунікацій й тотальної нестабільності.

Ключові слова: фрустрація; агресія; агресивна поведінка; теорія фрустраційної агресивності.

Рассмотрены исторические истоки и основные постулаты фрустрационной теории агрессивности. Проанализирован идейно-концептуальный вклад таких ученых, как Д. Доллард, Л. Берковиц, С. Розенцвейг, А. Басс, Т. Шибутани. Доказано, что изучение научных постулатов и идей авторов фрустрационной теории агрессивности позволяет глубже понять последствия личностного и общественного разочарования во время кризисных коммуникаций и тотальной нестабильности.

Ключевые слова: фрустрация; агрессия; агрессивное поведение; теория фрустрационной агрессивности.

The article examines the historical origins and basic postulates of Frustration-Aggression theory. Analyzed the ideological and conceptual achievements of scholars as D. Dollard, L. Berkowitz, S. Rosenzweig, A. Bass, T. Shibusani.

In 1939, researchers at the Yale University Institute of Human Relations published a small monograph «Frustration and Aggression» that has had a tremendous impact, directly or indirectly, on almost all of the behavioral sciences. Led by, John Dollard, Leonard Doob, Neal Miller, O. H. Mowrer, and Robert Sears (1939), the group attempted to account for virtually all of human aggression with a few basic ideas.

The Frustration-Aggression theory proposes that aggression occurs as a result of frustration. The inference is that if individuals are frustrated in achieving their aims, the most likely response is aggression. Such individuals are motivated to be aggressive towards whoever or whatever is standing in their way. While frustration often leads to feelings of aggression, critics of this theory have argued that it does not explain all the causes of aggression.

Aggression is the result of aggressive assimilation worldview, ideology, and one of the consequences of frustration. The study of scientific ideas and postulates representatives frustration aggression theory allows to better understand the consequences of personal and social frustration in times of crisis communications and total instability.

Understanding aggression as a result of the frustratoriv gives grounds to find new areas of experimental studies identifying promising methods of prevention and correction of aggressive behavior, which is an important aspect of the further work in this direction.

Key words: frustration; aggression; aggressive behavior; Frustration-Aggression theory.

Постановка проблеми. Термін «фрустрація» використовується в різних теоріях, концепціях, гіпотезах та стосується проблем емоційно – вольової, мотиваційної, діяльнісної та поведінкової сфери суб'єкта. Фрустрація традиційно обґрунтовується як психічний стан, що проявляється у почутті тривоги, приреченості, відчаю. Цей стан може супроводжуватися деструктивними реакціями у випадку ненабуття особою адек-

ватних можливостей реалізації актуальних потреб. Одним з наслідків фрустрації виступає агресія.

Аналіз досліджень і публікацій. Джерела перших наукових праць з дослідження фрустрації ведуть до З. Фройда, який увів цей термін для характеристики особливого стану або внутрішнього психічного конфлікту, що виникає, коли особистість стикається з якою-небудь перепорою на шляху до досягнення своїх усвідомлених або неусвідомлених цілей. З.

Фрейд завжди розглядав людину у її зв'язках із іншими людьми, але її емоційні взаємини здавались йому економічними стосунками. В основі позицій фрейдизму лежить боротьба «Воно» та «супер Его», яка супроводжується фрустраціями, що, в свою чергу, виникають унаслідок цензури «супер Его». Отже, в психоаналізі фрустрація розглядається як затримка у задоволенні захоплень або перешкоди на їх шляху [9]. У 1930-і роки була сформульована фрустраційна теорія Д. Долларда відповідно до якої, агресія – це результат фрустрацій, розчарування внаслідок неможливості подолання перешкод, які виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта. Л. Берковіц вніс найбільш значні поправки і уточнення в фрустраційну теорію агресії. Так, вчений вказує, що фрустрація продукує тенденцію до агресії. Негативний афект – головний підбурювач агресивних схильностей. Тобто, на думку Л. Берковіца, фрустрації породжують агресивні тенденції лише в тій мірі, в якій вони переживаються як негативні емоції. Вчений визначає агресію, породжену негативними подіями, як викликану аверсивними стимулами агресію [3].

С. Розенцвейг [15] створив типологію фрустраційних ситуацій і способів реагування на них. На його думку, необхідно розрізнявати три види фрустраційних ситуацій: нестачу, позбавлення та конфлікт. У кожній з цих ситуацій причина фрустрації може знаходитись всередині людини чи поза нею.

Необхідність у проведенні досліджень на вказану тему обумовлюється, на наш погляд, низкою причин. По-перше, сучасні соціальні катаклізми та рівень розвитку і техногенності суспільства стимулюють прояви взаємозв'язку фрустрація – агресія. По-друге, ще недостатньо повно вивчені чинники та механізми формування агресії як поведінкової реакції особистості.

Метою статті є встановлення сутності, причин, основних характеристик поняття «фрустрація», а також концептуально-теоретичний аналіз пояснень причин агресії в дослідженнях Д. Долларда, А. Басса, Л. Берковіца, С. Розенцвейга, Т. Шібатуні.

Виклад основного матеріалу дослідження. На мікрорівні слово «фрустрація» (від лат. Frustr) означає невдачу, розбиті плани та нездійснені надії та вказує на певну психотравмуючу ситуацію. На макрорівні М. Левітов розглядає фрустрацію у контексті більш широкій проблеми стійкості по відношенню до життєвих труднощів та реакції на них і визначає її як стан, що виражається в характерних особливостях переживань та поведінки, які виникають унаслідок дії об'єктивно нездоланних (або суб'єктивно тих, що здаються нездоланними) труднощів на шляху до досягнення мети або вирішення задачі [6].

Психологічний словник дає визначення терміну «фрустрація» як психічного стану, який викликаний неуспіхом у задоволенні потреб, бажань та супроводжується у людини різноманітними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратуванням, тривогою та відчаєм [4, с. 580].

Фрустраційна поведінка знаходить свій вияв тоді, коли поставлена людиною мета залишається незадоволеною. Це почуття перестає бути стабільним і переходить певний «поріг терпимості». Інші негативні

почуття захоплюють свідомість людини і дезорганізують її. Разом з розчаруванням фрустрація є свідченням нездійсненого вчинку, який мав втілитися у реальність. Проте на відміну від розчарування, фрустраційна поведінка не пригнічує людину до стану безсилля. Вона дозволяє і далі боротися за конкретну ідею чи поставлену мету.

Фрустраційна теорія агресії виникла наприкінці 1930-х років як протиставлення концепції потягів. Її автори, розглядали агресивну поведінку як ситуативний, а не еволюційний процес. Основоположник цього напрямку в дослідженні людської агресивності Д. Доллард висунув наукове положення про те, що «агресія завжди є наслідком фрустрації». Відповідно до його теорії, агресія завжди є результатом дії фрустраторів, тобто непереборних бар'єрів, які стоять на шляху до досягнення мети, що викликають розгубленість, або фрустрації. Згідно з поглядами вченого, агресія – потяг, що не автоматично виникає в організмі людини, а реакція на фрустрацію: спроба перебороти перешкоду на шляху до задоволення потреб, досягнення задоволення й емоційної рівноваги. Схема «агресія – фрустрація» базується на чотирьох основних поняттях: агресія, фрустрація, гальмування, заміщення. Дослідник агресію розуміє як намір нашкодити іншому своєю дією, як акт цілеспрямованої реакції, що наносить шкоду організму. Фрустрація виникає, коли з'являється перешкода для здійснення реакції. Величина фрустрації залежить від сили мотивації до виконання бажаної дії, значущості перешкоди до досягнення мети й кількості цілеспрямованих дій, після яких настає фрустрація. Гальмування – це тенденція обмежити або згорнути дії через очікувані негативні наслідки. Установлено, що гальмування будь-якого акту агресії прямо пропорційне силі очікуваного нападу. Гальмування актів агресії є додаткова фрустрація, що викликає агресію проти людини, яку сприймають винуватцем гальмування, і посилює спонукання до інших форм агресії. Заміщення – це прагнення брати участь в агресивних діях, спрямованих проти будь-якої іншої особи, а не істинного джерела фрустрації [14].

Погляди Д. Долларда та Н. Міллера зазнали значної критики з боку інших дослідників. Передусім, вона стосувалась характеру реакції на фрустрацію. Антропологи, наприклад, вказали, що в деяких культурах агресія не є типовою реакцією на фрустрацію. З. Дембо, К. Левін та багато інших представників групової динаміки показали в експерименті можливість інших, ніж агресія, реакцій на фрустрацію. А. Бандура, А. Маслоу, С. Розенцвейг та інші науковці відмічали, що фрустрація – не єдиний фактор, який призводить до вираження агресивності. Наприклад, образа чи погроза більш ймовірно викличуть агресію [1; 15].

Фрустраційна теорія із часу свого виникнення зазнала певних змін, зокрема, у результаті широкої практики експериментальних досліджень. Уже в 1940-і роки автори модифікували формулювання своєї гіпотези. Агресія тепер розглядалася як природний, але не неминучий наслідок фрустрації. Допускалося, що шляхом навчання можуть бути набуті й неагресивні відповіді на фрустрацію. Проте агресія вважалася

все таки доміантною реакцією на фрустрацію, і неагресивна відповідь могла відбутися тільки в тому випадку, якщо агресивні реакції раніше не винагороджувалися або каралися, і, таким чином, агресивна поведінка елімінувалася. Найбільшу увагу прихильників фрустраційно-агресивної гіпотези викликає дослідження умов, за яких ситуація фрустрації призводить до виникнення агресивних дій. До важливих виявлених ними змінних, що впливають як на виникнення, так і на гальмування агресії, можна віднести подібність-відмінність агресорів і жертви, виправданість-невиправданість агресії, а також агресивність як особистісну характеристику випробуваних. Недоліком такого підходу є насамперед, відсутність чіткості в розумінні фрустрації, внаслідок чого акцент в експериментальних дослідженнях змістився з аналізу причин виникнення фрустрації, а потім і агресії на вивчення змінних, що сприяють виникненню й гальмуванню агресії. Важливо підкреслити, що в цій модифікації первісної гіпотези фрустрація як і раніше розглядалася як неминучий попередній чинник агресії, тобто, якщо був агресивний акт, допускалося, що фрустрація завжди представлена як провокувальна умова.

Згідно з Л. Берковіцем, фрустрація збільшує ймовірність того, що індивід відчуватиме гнів, а потім діятиме агресивно. Агресія, вважає Л. Берковіц, це тільки одна з можливих реакцій на фрустрацію. Індивід може засвоїти інші способи реагування, такі як замикання в собі, «нічогонероблення» або спроби змінити ситуацію шляхом компромісу. Формулюючи свою концепцію, Л. Берковіц не тільки акцентує значення наuczіння, але й підкреслює роль індивідуальних відмінностей в тому, як люди реагують на фруструючі ситуації [3].

У своїй гіпотезі «фрустрація – агресія» науковець обґрунтовує таку послідовність складників агресивної поведінки:

- індивід блокується в досягненні очікуваної мети;
- виникає стан фрустрації, що породжує почуття гніву;
- гнів викликає готовність до агресивної поведінки.

Чи скоюватиме фрустрований індивід агресивні дії, залежить частково від його історії наuczіння, інтерпретації події та індивідуального способу реагування на фрустрацію. Але це також залежатиме від наявності в навколишньому середовищі стимулів, які «запускають» агресію [3].

Науковець відмічає, що наявність у зовнішньому оточенні агресивних стимулів підвищує ймовірність агресивного реагування. Він підкреслює два важливі складники рівняння «фрустрація – агресія».

По-перше, агресивна поведінка залежить від того, якою мірою людина сприймає фруструючі дії іншої особи як наміри. По-друге, агресія залежить від того, в якій мірі фрустрація переживається як аверсивний стан.

Крім того, Л. Берковіц також стверджує, що депривації та фрустрації породжують негативний афект, емоційний стан, який люди зазвичай прагнуть посла-

бити або усунути. Крім того, неочікувана перешкода з більшою ймовірністю може спровокувати агресивну реакцію, ніж передбачуваний бар'єр на шляху до цілі. Тобто, перший варіант породжує набагато сильніший негативний ефект [3].

У процесі наукового обґрунтування фрустраційна теорія зазнала значних змін, і в ній з'явилися дві відносно самостійні течії. Представники першої течії залишились прихильниками фрустраційно-агресивної гіпотези і продовжують досліджувати переважно умови, за яких фрустрація призводить до агресивних дій. Серед чинників агресивності вони виокремлюють: схожість – несхожість агресора та жертви, виправданість – невинуваченість агресії, рівень агресивності як особистісної характеристики людини [11, с. 24–26].

Прихильники другої течії створили власну концепцію фрустрації, в основі якої аналіз фрустраційних ситуацій, класифікації і типології реакцій на фрустрацію. Зокрема, С. Розенцвейг [15] виокремив три типи причин, що викликають фрустрацію:

- позбавлення – відсутність необхідних засобів для досягнення цілі або задоволення потреби;
- втрати – втрата предметів або об'єктів, що раніше задовольняли потреби;

– конфлікт – одночасне існування двох несумісних один з одним переконань, амбівалентних почуттів чи стосунків.

– У результаті експериментальних досліджень С. Розенцвейг визначив такі спрямованості реакцій на фрустрацію:

– зовнішня (екстрапунітивна) спрямованість, для якої характерний відкритий прояв агресії, що стосується безособових обставин, предметів чи соціального оточення;

– внутрішня (інтропунітивна) спрямованість, якій притаманні відкриті звинувачення чи вимоги, що адресовані самому собі;

– несуб'єктивна (імпунітивна) спрямованість, за якої відсутні агресія, звинувачення, вимоги і заперечується наявність проблеми чи конфлікту, або вини чи відповідальності будь-кого, виражається надія на благополучне вирішення проблеми [15].

Також були виокремлені такі види реакцій:

– перешкоджаючо-доміантна (фіксування уваги на перешкоді, стресорі, фрустраторі, на тому явищі, предметі, які створюють критичну ситуацію);

– самозахисна (самовиправдання, наведення аргументів на свій захист, обвинувачення іншого, щоб відвести від себе покарання);

– наполегливо-вирішуюча (не відхід від ситуації, а наполегливі спроби її вирішити будь-яким шляхом, тобто прагнення завершити ситуацію, пошук виходу, конструктивного рішення) [15].

У переформульованому варіанті гіпотези «фрустрація – агресія» Л. Берковіц акцентує значення когнітивних факторів. Пізніше вона отримала назву «когнітивно-неасоційованої теорії». Її суть полягає в тому, що на ранніх стадіях певна подія породжує негативний ефект. Цей негативний ефект може бути наслідком фізичного болю або психологічного дискомфорту. Неприємні відчуття чи негативні афекти потім

продукуються у різноманітні почуття, думки та сподгати, що асоціюються з тенденціями до втечі (страх) або боротьби (гнів). На наступних стадіях можуть задіюватися когнітивні процеси, що чинять суттєвий вплив на емоційні реакції та психічні стани, які виникають після автоматичних дій. Ці когнітивні процеси опосередковують і реалізують оцінку перебігу подій. На останніх стадіях людина оцінює свій стан, природу своїх почуттів та намагається контролювати власні емоції та дії [3].

Згідно з теорією Берковіца [3], стимули набувають властивість провокувати агресію (тобто потенційно можуть викликати агресію) за допомогою процесу, подібного до класичного вироблення умовних рефлексів. Стимул може набути агресивного значення, якщо він пов'язаний з позитивно підкріпленою агресією або асоціюється з пережитими раніше дискомфортом і болем. Стимули, які постійно пов'язані з чинниками, що провокують агресію, або із самою агресією, можуть поступово схилити до агресивних дій індивідуумів, раніше спровокованих або фрустрованих. Оскільки ці вимоги задовольняє широкий діапазон стимулів, багато з них можуть набувати значення посилення до агресії. За певних умов роль посилення до агресії можуть відігравати люди з певними рисами характеру і навіть фізичні об'єкти. Більше того, на думку вченого, люди з фізичними відхиленнями в якомусь розумінні приречені притягати до себе страждання й ставати об'єктами проявів ворожості, оскільки їхній дефект або хвороба, що асоціюється із стражданням і болем, здатен спровокувати людей, схильних до агресії, на специфічні дії [3]. Інша серйозна поправка, внесена Берковіцем у теорію фрустрації-агресії, стосувалася умов, необхідних для ослаблення агресивного спонукання. Вчений стверджував, що в дуже фрустрованих індивідуумів агресивне спонукання може слабшати тільки за умови заподіяння збитку фрустратору, катар시스 відбувається не з тієї причини, що агресор виплеснув якусь кількість агресивної енергії, що ймовірно не знаходила виходу, а тому, що він досяг своєї агресивної мети і тим самим завершив певну послідовність у вигляді відповіді на підбурювання до агресії. Оскільки безуспішні спроби заподіяти шкоду тим, хто викликав фрустрацію, самі є фруструючими, вони фактично можуть швидше посилювати, ніж ослаблювати прагнення діяти агресивно. Тільки успішні атаки, що супроводжуються заподіянням збитку об'єкту агресії, здатні ослаблювати або цілком усувати агресивне спонукання.

Дослідник вніс істотні поправки до схеми «агресія – фрустрації»:

- фрустрація не обов'язково реалізується в агресивних діях, але вона стимулює готовність до них;
- навіть у стані готовності агресія не виникає без належних умов;
- вихід із фруструючої ситуації за допомогою агресивних дій виховує в індивіда звичку до подібних дій [10].

Найбільш відомим дослідником поведінкового підходу до агресії є Арнольд Басс. Він визначає фрустрацію як блокування процесу інструментальної пове-

дінки і вводить поняття атаки – акту, що постачає організму ворожі стимули. При цьому атака викликає сильну агресивну реакцію, а фрустрація – слабку [2]. Вчений зазначив низку чинників, від яких залежить сила агресивних звичок. По-перше, це частота й інтенсивність випадків, у яких індивід був атакований, фрустрований, роздратований. Індивіди, які одержували багато гнівних стимулів, будуть, мабуть, реагувати агресивніше, ніж ті, які одержували менше таких стимулів. По-друге, це часте досягнення успіху шляхом агресії, що, на думку дослідника, призводить до сильних атакуючих звичок. Успіх може бути внутрішнім (різке ослаблення гніву) і зовнішнім (усунення перешкоди або досягнення винагороди). Тенденція, яка виробилася до атаки, може унеможливити для індивіда розрізнення ситуацій, що провокують і не провокують агресію. По-третє, це культурні й субкультурні норми, які засвоює людина, і які можуть полегшити розвиток у неї агресивності [13]. А. Басс увів поняття ворожої та інструментальної агресії. Ворожа агресія мотивується негативними емоціями наміром заподіяти зло. Під інструментальною агресією ставляться цілі, не пов'язані із заподіянням шкоди, тобто агресія стає інструментом особистого збагачення або просування. Вчений визначав агресію як будь-яку поведінку, що містить погрозу або наносить збиток іншим. Не менш суттєво розглядати агресію не тільки як поведінку, а й як психічний стан, що включає до свого складу пізнавальні, емоційні та вольові компоненти. Пізнавальний компонент полягає в орієнтуванні, що потребує розуміння ситуації, бачення об'єкта для нападу й ідентифікації своїх «наступальних засобів». Емоційний компонент агресивного стану проявляється в гніві. Часто людина на всіх етапах агресивного стану (підготовка до агресії, сам процес здійснення агресивної дії, оцінка результату дії) переживає сильну емоцію гніву, що іноді приймає форму афекту або люті. Але слід зазначити, що агресія не завжди супроводжується гнівом, і не завжди почуття гніву призводить до агресії. Вольова сторона агресії проявляється у всіх формальних якостях волі: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, а в ряді випадків й ініціативність і сміливість.

А. Басс поділив поняття агресивності й ворожості й визначив ворожість як реакцію, що розвиває негативні почуття й негативні оцінки людей і подій. До поняття агресивності він відніс такі види реакцій: фізичну агресію – використання фізичної сили проти іншої особи; подразнення – готовність до вияву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, брутальність); вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокльон, погрози). До поняття ворожості він відніс такі види реакцій: образа – заздрість і ненависть до оточуючих за справжні й вигадані дії; підозрілість – у діапазоні від недовіри й обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

Досліджуючи фрустрацію, Т. Шібутані акцентував увагу на поведінці людини у складній життєвій ситуації та наголошував на тісному зв'язку зазначеного

феномену з компенсаторними реакціями особистості. Під час виникнення фрустрації людина застосовує «типові прийоми». Т. Шібутані охарактеризував їх як заміники задоволення, коли перший імпульс не може бути задоволеним. На думку автора, виникають дві основні реакції на фрустрацію: агресія та відступ [12, с. 74–75]. Фрустрація шукає розрядки і часто отримує її у формі агресії, пусковим механізмом якої є гнів. Часто об'єктом нападу може бути людина, яка немає жодного відношення до події, що спричинила фрустрацію. Доречним прикладом є ілюстрація карикатури Бідструпа, на якій бос розпикає свого підлеглого. Той, в свою чергу, виливає злість на хлопчика листоношу. Хлопчик штовхає собаку. Розлючена собака, коли бос виходить з офісу, кусає його. Таким чином, відбувся катарсис, кожен виплеснув своє роздратування [8].

Т. Шібутані погоджується з думкою Берковіца, що агресивна реакція є лише однією з форм проявів фрустрації [12]. Другою типовою реакцією на фрустрацію, за визначенням Т. Шібутані, є відступ. Відступ може бути фізичним, наприклад, перед більш сильним суперником або психологічним, як визнання людини в тому, що вона була неправа. Якщо відступ є усвідомленим, він називається стримуванням. Стимування є не завжди конструктивним виходом із ситуації, згодом воно може дати про себе знати. Автор також наводить приклад ще однієї реакції на фрустрацію – фантазію, яка в якості задоволення потреби використовує образи. Фантазія дає спроможність людині ефективно завершувати дії, які за інших умов було б майже неможливо здійснити. Не дивлячись на те, що дуже часто фантазія засуджується, вона стає патологічною лише у тому випадку, коли людина перестає розрізняти мрії та реальність.

На думку Б. Крейхі [5], важливо відрізнити «адекватну», або «адаптивну», агресію від «неадекватної», або «неадаптивної». Адаптивна агресія – це поведінковий прояв внутрішніх механізмів (біологічних, психологічних, когнітивних, емоційних), що виконують свою природну функцію. Адаптивна агресія допомагає в конкурентній боротьбі для задоволення своїх потреб, але вона не має серйозних негативних наслідків у тому розумінні, яке існує в певному суспільстві.

Неадаптивна агресія відповідає двом критеріям. По-перше, вона не виконує функцію допомоги в індивідуальному чи груповому суперництві чи забезпечення захисту в контексті правил певного суспільства; по-друге, неадаптивна агресія є проявом пошкодженого внутрішнього механізму, тобто нейропсихіатричного захворювання. Перший, соціально-ціннісний критерій може змінюватись у міру зміни суспільства. Другий, фактичний, має залишатися стійким. Подібно психічним розладам загалом, неадаптивна агресія міститься на кордоні між штучним (створеним людьми) соціальним світом і природним світом. Отже, агресія не обов'язково розглядається як психічний розлад чи прояв психопатології, а передусім як вимушена реакція на умови, що створені суспільством [5].

Зокрема, М. Левітов виділяв у агресивній поведінці пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти [7].

Пізнавальний компонент проявляється в орієнтуванні, що вимагає розуміння ситуації, виділення в ній об'єктів нападу. Особливої уваги потребує вивчення впливу загрози на агресію.

Не кожна загроза викликає агресивний стан, а з іншого боку, зовсім не кожен агресивний стан спровокований загрозою. Важливо правильно зрозуміти загрозу, проаналізувати і оцінити її. Від цього залежить стан агресії, її форма і сила. Переоцінка загрози може призводити до усвідомлення свого безсилля і навіть до відмови від агресії. Недооцінка загрози, навпаки, може свідчити про переоцінку власних сил і викликати стан фрустрації, а інколи навіть призвести до поразки.

Емоційний компонент виражається, насамперед, у гніві, але він не щоразу переходить в агресію. Більше того, не завжди гнів її провокує. Наприклад, «безсилий» гнів – реакція на фрустрацію – не призводить до агресивної поведінки. «Благородний» гнів – обурення з приводу поганого вчинку – також не припускає агресію як поведінку. Крім гніву, спостерігаються також інші емоції та почуття, що входять до складу емоційного компоненту агресивного стану: недоброчливість, злість, мстивість, а інколи й садизм.

До вольового компоненту, за М. Левітовим, належать цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, у низці випадків – ініціативність і сміливість. Часто агресивний стан виникає і розвивається в боротьбі, яка вимагає вольових якостей. Але «якщо з формального боку агресивний стан є вольовим актом, то було б зовсім неправильним відносити його до проявів сили волі. Сила волі не в формальному, а у справжньому, змістовному значенні терміна, визначається соціальною цінністю мети, наполегливістю, обумовленою певними цілями; вона виявляється не в агресії, а в її змісті і протидії, тобто тільки в такій боротьбі, що має суспільне і моральне позитивне значення» [7, с. 53–55].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений теоретичний аналіз наукових підходів щодо вивчення агресивної поведінки дає підстави зробити наступні висновки: агресія є результатом засвоєння агресивного світосприйняття, світогляду та світорозуміння, а також одним з наслідків фрустрації. Вивчення наукових постулатів й ідей представників фрустраційної теорії агресивності дозволяє глибше зрозуміти наслідки особистісного й суспільного розчарування в час кризових комунікацій й тотальної нестабільності.

Погляд на агресію як результат дії фрустраторів дає підстави для пошуку нових напрямків експериментальних досліджень, визначення перспективних методів запобігання та корекції агресивної поведінки, що є важливим аспектом подальшої роботи в даному напрямку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс; пер. с англ. Ю. Брянцева, Б. Красовского. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО–Пресс, 1999. – 512 с.
2. Басс А. Психология агрессии / А. Басс // Вопросы психологии. – 1967. – № 3. – С. 60–67.
3. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2002. – 512 с.
4. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2007. – 672 с.
5. Крейхи Б. Социальная психология агрессии / Б. Крейхи. – СПб. : Питер, 2003. – 213 с.
6. Левитов Н. Д. Психология подростка и воспитание его в семье / Н. Д. Левитов. – М. : Знание, 1958. – 32 с.
7. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний / Н. Д. Левитов // Вопросы психологии –1967. – № 6. – С. 38–58.
8. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2009. – 794 с.
9. Психологический словарь / Под общей науч. ред. П. С. Гуревича. – М. : ОЛМА Медиа Групп, ОЛМА ПРЕСС Образование, 2007. – 800 с.
10. Руденко Л. М. Біхевіореальний підхід до вивчення агресивної поведінки розумово відсталих дітей / Л. М. Руденко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7671>.
11. Сергеева К. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально–психологічної реабілітації. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук / К. В. Сергеева. – К., 2016. – 368 с.
12. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 544 с.
13. Buss A. Some determinants of rigidity in discrimination reversion leaning / A. Buss // J. Exp. Psycho. – 1952. – Vol. 44. – P. 222–227.
14. Dollard J. L. Frustration and Aggression / J. L. Dollard, D. G. Miller. – New Haven : [w. r.], 1939. – 387 p.
15. Rosenzweig S. An outline of frustration theory / S. Rosenzweig, J. McV. Hunt // Personality and the behavior disorders. – Oxford, England : Ronald Press, 1944. – P. 379–388.

Рецензенти:

Осипов А. О., д-р філос. наук, професор;

Марченко О. В., д-р філос. наук, професор.

© Качмар О. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 30.09.2016